

УДК: 7923 (477)”1943/1944”

*Романенко Наталія Олексіївна,
здобувач Київського національного
університету культури і мистецтв*

ФРОНТОВІ БРИГАДИ УКРАЇНСЬКИХ ТЕАТРІВ (1941–1945 РР.)

У статті аналізується військово-шефська робота українських театрів як форма агітаційно-пропагандистської діяльності в роки війни.

Ключові слова: українські театри, актори, фронтові бригади, концерти.

В статье анализируется военно-шефская работа украинских театров как форма агитационно-пропагандистской деятельности в годы войны.

Ключевые слова: украинские театры, актеры, фронтовые бригады, концерты.

The article analyzes the military mentoring the work of Ukrainian theaters as a form of advocacy in the war.

Key words: Ukrainian theatre, actors, front-line team, concerts.

Про фронтові бригади українських театрів у роки Другої світової війни згадується в публікаціях Р. Чекашина, Ю. Дмитрієва, І. Яковченка, Т. Шпаковської, Ф. Турченка, О. Палій та ін. Щоправда, відомості мають ілюстративний або біографічний характер. У працях російських учених – С. Букіна, Р. Кузахметова, Л. Максакова, В. Попова, С. Овсяннікова, А. Федорова висвітлюється культурологічний аспект агітаційно-пропагандистської діяльності радянських театрів у роки Другої світової війни, а фронтові бригади українських театрів розглядалися вибірково та фрагментарно. Тобто, і досі не було здійснено повноцінного культурологічного дослідження такої важливої частини діяльності українських театрів 1941–1945 рр. як військово-шефська робота у складі фронтових бригад.

Це й спонукало повернутися до актуальної проблеми, адже культурологічне дослідження малознаного матеріалу заповнить прогалину в історії українського театру як культурного явища.

23 червня 1941 р. в Москві на пленумі ЦК Спілки працівників мистецтв СРСР обговорювалося питання про роботу творчих колективів у військових частинах. Рішенням пленуму творча інтелігенція зобов'язувалася «взяти шефство над військовими частинами РСЧА, на фронті і в тилу», а також активізувати діяльність для організації формування фронтових концертних бригад.

Г. Юра, народний артист СРСР, у своєму виступі на пленумі запевнив радянський уряд і комуністичну партію, що працівники культури докладуть усіх зусиль, аби надихнути бійців Червоної армії на героїчну боротьбу з німецьким загарбником: «Ми, червоноармійці на культурному фронті, зробимо все, щоб надихнути наших бійців на славетні подвиги, на переможні справи!»

Саме тоді відбулося й термінове засідання Академії наук СРСР, на якому радянські вчені заявили про свою позицію відносно політики німецького агресора та необхідність мобілізації радянської науки для боротьби з ворогом.

Робота творчих спілок і організацій спрямовувалася на підготовку патріотичного та антифашистського репертуару, мобілізацію творчих сил для допомоги фронту, посиленню масової агітаційно-пропагандистської роботи.

При театрах створювали штаби: начальник штабу, завідувач літературною та організаційною частиною, диспетчер зв'язків з організаціями, які відповідали за розробку репертуару та склад концертних бригад, організацію та проведення виступів у військових частинах, госпіталях, вокзалах і мобілізаційних пунктах тощо [13, с. 18].

Уже 24 червня 1941 р. театральні колективи розпочали військово-шефську роботу – виступали з концертними програмами на майданчиках мобілізаційних пунктів і приміщеннях військкоматів.

На зборах творчих колективів (у червні більшість театрів повернутися з гастролей. – Авт.) складали програми виступів і списки концертних бригад. Наприклад, на зборах творчого колективу Дніпропетровського українського драматичного театру ім. Т. Шевченка, затвердили склад чотирьох концертних бригад, які вже розпочали військово-шефську діяльність, повертаючись з Тули в Дніпропетровськ, а творчий колектив Миколаївського обласного російського драматичного театру ім. В. Чкалова, який перебував на гастролях у Полтаві, з 23 червня розпочав концертну діяльність у військових частинах і мобілізаційних пунктах. У середині липня 1941 р. артисти Миколаївського театру та міської філармонії сформували концертну бригаду і виступали у військових частинах та госпіталях, евакуйованих в Орджонікідзе та інші міста Північно-Осетинської АРСР; бригади Єлисаветградського обласного музично-драматичного театру ім. М. Кропивницького проводили концерти на мобілізаційних пунктах та місцевому вокзалі перед військовими [12, с. 117]. У госпіталях і мобілізаційних пунктах Києва культурні заходи проводили артисти Київського державного єврейського театру УРСР [9, с. 24] тощо.

Змінилася репертуарна політика українських театрів: на сценах режисери активізують роботу над постановками вистав радянської героїко-патріотичної драматургії, тим самим підтримавши вказівку О. Фадєєва: «Ми – єдина країна у світі, де під вибух гармат не тільки не змовкають музи – вони активно виступили проти ворога в рядах воїнів» [16, с. 203].

Програми концертних і фронтових бригад склалися з фрагментів (сценок) вистав української класичної драматургії та радянської – героїко-патріотичні п'єси «Фронт» О. Корнійчука, «Навала» Л. Леонова, «Російські люди» К. Симонова, декламування українських поезій, виконання українських і російські народних пісень, танцювальних номерів тощо.

Як відомо, культурне шефство працівників мистецтв над військовими частинами армії і флоту започатковане роки Громадянської війни, а з 19 лютого 1923 р. його офіційно закріпили за мистецько-творчими закладами та театральними колективами [4, с. 75].

Якщо раніше шефською роботою творчих колективів вважався показ вистав і проведення концертів, то з перших днів війни постала потреба у використанні малих

концертно-театральних художніх форм: сценок, естрадних номерів декламаційного характеру, одноактівок, гумористичних інсценівок оповідань, скетчів тощо.

Зазначимо, що виступи в госпіталях мали свою специфіку: артисти проводили концерти, «концерти-конверси» для тяжкопоранених: кілька артистів, переходячи з палати в палату, робили міні-концерти з 2–3 номерів, брали персональне шефство та участь у донорському русі [13, с. 18]. Наприклад, творчий колектив Сталінського драматичного театру, який перебував у Джелал-Абаді (Киргизька РСР), у березні–травні 1942 р. провів 27 концертів на призовних пунктах, 26 – у госпіталях, 8 – на залізниці, 1 – в автошколі [15].

У травні 1942 р. в Миколаївському обласному російському драматичному театрі ім. В. П. Чкалова сформували дві фронтові бригади, які виступали перед бійцями на передовій та віддалених населених пунктах Свердловської області – Алопаєвську, Нижній Салді, Верхній Салді та Нижньому Тагілі [10]; артисти Дніпропетровського українського драматичного театру ім. Т. Шевченка – А. Верменич, Л. Задніпровський, М. Іванов, І. Кобринський, Г. Маринич, П. Мцевич, Г. Петраківський, Л. Хорошун та ін. проводили культурні заходи для місцевого населення в Актюбінську та Намангані.

Активну участь у військово-шефській роботі брали і артисти Кам'янець-Подільського обласного театру ім. Г. Петровського та Запорізького театру ім. М. Заньковецької та ін.

Варто наголосити, що створення фронтових бригад та їх творча діяльність відбувалися під жорстким контролем військово-політичного управління, а централізація військово-шефської роботи завершена на поч. 1942 р. Як зазначає В. Попова [13, с. 18], політуправління та відділи фронтів надсилали заявки до Головного політичного управління Робітничо-селянської Червоної армії, де визначалася кількість необхідних творчих бригад та маршрути, лише після цього розробляли заявку, яку надсилали у відділи Оперативної групи Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР. Всесоюзний Комітет розробляв план виїзду бригад на поточний місяць і надсилав розпорядження у республіканські й обласні відділи в справах мистецтв. Представники творчих колективів складали списки артистів і відсилали їх в Комітет при РНК СРСР. Після чого фронтові бригади проходили жорсткий контроль Оглядової комісії, до складу якої входили представники Комітету в справах мистецтв, ЦК Спілки працівників мистецтв та ГПУ РСЧА [1, с. 43]. Лише після схвального рішення комісії, творчому колективу видавали посвідчення фронтової бригади та призначали маршрут концертної діяльності. Програми виступів складалися творчими колективами, а члени комісії переглянувши номери програм, особливу увагу звертали на їх героїко-патріотичний зміст і художній рівень.

Творчі колективи українських театрів знаходилися під наглядом Комітету у справах мистецтв СРСР, який проводив політико-виховні бесіди, лекції, зустрічі з Героями Радянського Союзу, загальні збори колективів, соціалістичне змагання та підводив підсумки роботи, про що повідомлялося в «Бойових листках» [13, с. 18].

Варто наголосити, що на поч. війни концертні програми складалися з номерів для відпочинку та розваги бійців Червоної армії, а з 1942 р. посилюється морально-патріотичне звучання концертних програм. Так званий «особливий репертуар» складався з концертних програм, номери яких пропагували перемогу над ворогом і готовність до самопожертви.

Колективи фронтових бригад виступали перед бійцями, незважаючи на втому після довготривалих переїздів і загрозу власному життю, під час повітряних нальотів та артобстрілів [13, с. 25].

Окрім виступів у військових частинах, артисти сприяли й розвитку самодіяльності: вчили танцювати, співати, читати вірші.

В евакуації творчий колектив Київського театру ім. І. Франка підготував чотири фронтові бригади: I-шу очолив Г. Юра, вона обслуговувала бійців Сталінградського фронту [8, с. 38]; II-га бригада, під керівництвом А. Бучми, з жовтня 1942 р. виступала на Донському фронті, під Сталінградом; III-я фронтова бригада О. Ватулі та IV-та Д. Мілютенка діяли на III-му Українському фронті, в складі якого дійшли до Берліна. Найпопулярнішими виставами в репертуарі фронтових бригад були «Партизани в степах України» та «Фронт» О. Корнійчука, «Російські люди» К. Симонова, «Петро Кримов» К. Фінна, «Наталка Полтавка» І. Котляревського та «Бувальщина» А. Велисовського, сценки з яких виконували актори в складних умовах.

За період війни актори театру здійснили понад 900 концертів та вистав у військових частинах, на підприємствах, колгоспах, госпіталях.

Не менш активною була діяльність фронтових бригад Запорізького театру ім. М. Заньковецької: I-ша – Ф. Гаєнко, М. Геращенко, М. Дрига, Д. Дударев, В. Любарт, І. Овдієнко, М. Пенькович, В. Полінська, Б. Романицький (керівник), І. Слива, – виступала з 24 липня до 15 серпня 1943 р. перед бійцями Воронезького та I Українського фронту з концертними програмами, в яких звучала українська народна пісня, грали сценки з вистав «Наталка Полтавка», «Шельменко-денщик», «Ой не ходи, Грицю»; II-га – І. Богаченко, М. Геращенко, Д. Дударев, Т. Колесник, Г. Кушніренко, В. Любарт, О. Писаревський, О. Сердюк (керівник) та ін. – після затвердження складу (з 22-х осіб) і програми, у вересні 1943 р. перейшла в розпорядження Політуправління при штабі I-го Українського фронту, яким командував генерал Ватутін. Концертна програма складалася з сенок вистав української класичної драматургії та постановки І. Богаченка «Чекай на мене» К. Симонова тощо.

Після визволення Харкова, де «цілі квартали лежали у руїнах», а «будинок (...) театру стояв неушкоджений», артисти провели святковий концерт, а вже наступного дня поспішили на фронт. Щоправда, в кузов вантажівки помістилися не всі, тому частина залишилася в театрі, де продовжила виступи. По дорозі до Переяслав-Хмельницького фронтова бригада О. Сердюка провела кілька концертів, на яких він прочитав фронтові оповідання О. Довженка, а С. Верхацький – гумористичні оповідання М. Зоценка; П. Куманченко читала вірші С. Михалкова та С. Маршака. А на завершення концерту актори зіграли сценку з вистави «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка.

13 листопада артисти вже знаходилися в Києві, який, за особистим розпорядженням Й. Сталіна, Червона армія звільнила до річниці Жовтневої революції.

III-тя бригада Запорізького театру ім. М. Заньковецької, якою керував В. Яременко, виступала з 29 квітня до 1 липня 1944 р. на II-му Прибалтійському фронті.

У 1943 р. комісія затвердила склад фронтової бригади Одеського державного театру Революції – Г. Бабенко, В. Балакін, Е. Блоха, Я. Вайнштейн, А. Іванов, О. Крамаренко, Л. Мацієвська, А. Чернишева, С. Черноморець, Ф. Шнейдер та ін. Керував творчим

підрозділом Б. Борін. З 11 березня до 6 липня 1943 р. артисти виступили перед бійцями Північного фронту, зіграли сценки з вистав «Бувальщина» А. Велісовського, «Наталка Полтавка» І. Котляревського тощо.

Фронтовими бригадами Житомирського обласного українського театру ім. М. Щорса керував В. Магар; Миколаївського обласного російського драматичного театру ім. В.П. Чкалова – режисер Ю. Соколов, уральська фронтова бригада якого обслуговувала військові частини Ленінградського та 2-го Білоруського фронтів.

На зборах колективу Дніпропетровського українського драматичного театру ім. Т. Шевченка, влітку 1942 р. затвердили списки акторів трьох фронтових бригад: I-а – Г. Грузин, Л. Кириченко, Й. Пустинський, С. Сішов, А. Троянець, Л. Фразе, А. Хорошун, З. Хрукалова. Керував бригадою директор театру П. Сергієнко. Протягом кількох місяців артисти провели на Калінінському фронті 55 концертів, програми яких склалися зі сенок вистав «Маруся Богуславка» та актів опер «Запорожець за Дунаєм» і «Наталка Полтавка»; читання віршів Т. Шевченка, П. Тичини, М. Рильського, Л. Первомайського та виконання українських дум і фейлетонів. Завершувалися концерти хором співом українських та російських народних пісень [11].

З грудня 1942 р. II-га фронтова бригада театру виступала на Калінінському фронті, де за вісім місяців здійснила 132 концерти, багато з яких відбулися в бліндажах або землянках, пристосованих під сценічний майданчик [11].

III-тя фронтова бригада З. Хрукалової – Л. Кириченко, С. Сішов, А. Троянець, Л. Фразе, Є. Фразе-Фразенко, А. Хорошун та ін. – з грудня 1943 до квітня 1944 рр. виступали перед бійцями III-го Українського фронту, де за півтора місяці здійснила понад 60 концертів.

З 1943 р. збільшився час перебування на фронті та загальна кількість виїздів фронтових бригад, зріс художньої рівень концертних програм і змінився репертуар концертних програм: відбувся перехід від агітаційно-пропагандистських номерів до гуманістичної тематики; збільшилася кількість творів російської класичної та радянської драматургії, розважальних номерів; посилилася й шефська допомога фронтовим самодіяльним колективам, яка полягала в підготовці виконання пісень, маршів, армійських танців, реприз, скетчів, художнього читання, постановки одноактних п'єс тощо [13, с. 24].

За ініціативою І. Паторжинського і М. Пашина, директора Київського оперного театру, було створено I-у концертну бригаду для обслуговування частин Південно-Західного фронту, де навесні 1942 р. виступала фронтова бригада З. Гайдай, в склад якої ввійшли артисти А. Васильєва, К. Лаптев, Н. Платонов, Б. Прітикіна, А. Соболю, Б. Чистякова тощо.

За розпорядженням Комітету в справах мистецтв при РНК СРСР, згідно з наказом Комітету в справах мистецтв при РНК БАРСР № 12, взимку 1943 р. бригаду направили в Луганськ, де за три місяців артисти провели 85 концертів у звільнених містах і військових частинах [7]; лише за півтора місяці артисти Київського театру опери і балету провели 53 концерти [7].

Варто наголосити, що колектив театру за період евакуації сформував 22 фронтові бригади, провів 920 концертів на чотирьох фронтах. Особливим успіхом користувався

дует Карася і Одарки з опери «Запорожець за Дунаєм» у виконанні І. Паторжинського та М. Литвиненко-Вольгемут [11].

У Красноярську акторський колектив об'єднаних Дніпропетровського та Одеського театрів опери і балету, сформував три фронтових бригади, які виступали в діючій армії.

Творчі колективи українських театрів здійснювали і матеріальну допомогу Червоній армії: кожного місяця колективи театрів перераховували до Фонду оборони заробіток за один день, проводили концерти у вихідні дні, а зароблені кошти відправляли для придбання бойової техніки та озброєння. Наприклад, творчий колектив Житомирського обласного українського театру ім. М. Щорса прибуток театру за 20 лютого 1944 р. перерахував на рахунок авіаційного заводу, для виробництва військового літака; за 6 місяців перебування в евакуації Запорізький театр ім. М. Заньковецької, де колектив здійснив 185 вистави, перерахував у Фонд оборони 141 136 рублів; 2 лютого 1942 р., після проведення концерту, понад 9 000 рублів було перераховано на будівництво ескадрильї «Одеський комсомолец»; за 27 місяців перебування в евакуації Миколаївський театр ім. В. Чкалова зароблені кошти перерахував у Фонд оборони [10].

Артисти українських театрів переказували у Фонд власні заощадження та придбані прикраси; купували державні позики і грошово-речові лотереї тощо. Якщо на початку війни участь мистецької інтелігенції у створенні Фонду не мала масового характеру, а матеріальні кошти, які надходили на потребу армії були незначними, то в 1943–1945 рр. становище кардинально змінилося [13, с. 19].

Українськими театрами за час війни створено понад 100 фронтових бригад [6], які зробили свій внесок в агітаційно-пропагандистську роботу в ім'я перемоги над ворогом. А все ж, концертні програми не змогли замінити театральне дійство. Може тому наприкінці червня 1941 р. військове командування відкликала зі львівських гастролей драматичний театр Київського Особливого військового округу (художній керівник Б. Норд) [14, с. 54] і перевело колектив у розпорядження політуправління Південно-Західного фронту, де у складних умовах режисери поновили вистави: «Пархоменко» В. Іванова, «Неспокійна старість» Л. Рахманова, «Полководець Суворов» М. Бахтерева та О. Розумовського, «Собака на сні» Лопе де Веги, «Гроза» О. Островського, «Весілля Фігаро» П. Бомарше; а також здійснили постановки вистав: «Партизани в степах України» та «Фронт» О. Корнійчука, «Російські люди» та «Чекай на мене» К. Симонова, «Сталінградці» Ю. Чепуріна та ін. [5, с. 76].

У репертуарі театру, окрім вистав, були естрадні концерти, літературно-музичні композиції, одноактні п'єси та хореографічні номери, скетчі, з якими, до речі, артисти успішно виступали перед бійцями Сталінградського фронту [5, с. 77].

У серпні 1941 р. наказом Комітету в справах мистецтв УРСР було засновано Харківський український музично-драматичний театр, який працював у військових частинах Закавказького фронту та Чорноморського флоту. Творчий колектив новоствореного театру очолив В. Довбищенко, який доклав багато зусиль аби колектив у вересні 1941 р. переїхав у Нальчик, де режисери здійснили постановки вистав «Партизани в степах України» О. Корнійчука, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Суворі часи» С. Герасимова.

Наприкінці серпня 1942 р. Український драматичний театр працював при штабі Закавказького фронту, акторська трупа виступала у прифронтових районах Баку, Тбілісі, Моздока, Грозного, Кутаїсі, Батумі. У листопаді 1943 р. до колективу приєдналися актори з Вінниці та Запоріжжя; театр отримав назву – Харківський український театр музичної комедії. За час роботи в евакуації колектив здійснив показ понад півтори тисячі вистав [2, с. 81].

В. Бокань і Л. Польовий у посібнику «Історія культури України» (1998) стверджують, що фронтових (концертних) бригад було 108 [2, с.194], але, насправді, їх було значно більше – не кожна творча група мала посвідчення фронтової бригади.

Діяльність фронтових бригад українських театрів і досі малодосліджена, а епізодичність свідчень, перелік артистів та номерів концертних програм не спроможні відтворити значення події в житті людини, яка після концерту йшла на смерть в ім'я перемоги над ворогом.

Література:

1. Герасимова Н. П. Патриотическая деятельность московских театров в годы Великой Отечественной войны / Н. П. Герасимова. – Москва, 1988. 2. Безручко О. Творча й педагогічна діяльність В. Довбищенка у 1938–1947 рр. / О. Безручко // Студії мистецтвознавчі : журн з образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва. – Київ : 2010. – № 3/1. – С. 78–88. 3. Бокань В. Історія культури України / В. Бокань, Л. Польовий. – Київ : МАУП, 1998. – 228 с. 4. Водопьянова З. К. Военно-шефская работа. Мастера искусств Ленинграда – фронту // З. К. Водопьянова, Н. С. Зелов // Отечественные архивы : науч.-практ. журнал. – Москва : Федеральная архивная служба России, 2005. – № 3. – 152 с. 5. Давыдова И. Н. Театр боевой славы / И. Н. Давыдова. – Київ, 1975. – 142 с. 6. Історія українського мистецтва: в 6 т.: в 7 кн. / Під ред. академіка М. П. Бажана. – Т. 6. – Київ : «Жовтень», 1966–1970 рр. – 452 с. 7. Латыпова Р. Вспомним, как это было / Р. Латыпова // Газета «Истоки», 2011. – 23 ноября. 8. Матяш І. Микола Яковченко: завжди сучасний / І. Матяш // Кіно–Театр, 2006 – № 5. – С. 36–40. 9. Мелешикіна І. Зоря і смерть Київського ГОСЕТу / І. Мелешикіна // Просценіум. – Львів, 2003. – № 3. – С. 19. 10. Николаевичина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. – Одесса : Маяк, 1964. – 360 с. 11. Новітня історія України. 11 клас. Частина друга 1939–2001 : підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, П. П. Панченко, С. М. Тимченко. – 4-е вид., доопрацьоване та доп. – Київ : Генеза, 2003. – 384 с. : іл. 12. Попов А. Д. За подлинную театральность / А. Д. Попов // Театр. – 1941. – №4. – С. 117. 13. Попова В. Механизмы формирования патриотического сознания населения в годы Великой Отечественной войны / В. Попова. – Москва : 2003. – 205 с. 14. Посудовський П. І. Театри України і Радянська Армія / П. І. Посудовський. – Київ : Мистецтво, 1970. – 131 с. 15. Слаболицкая В. В. Воспоминания актрисы / В. В. Слаболицкая // Историко-краеведческий журнал «Былое», 1993. – № 4–5. 16. Фадеев А. А. За тридцать лет. Избранные статьи, речи, письма о литературе и искусстве / А. А. Фадеев. – Москва, 1959.